Bi-quarterly Scientific Journal of Family Law and Jurisprudence Journal

Research Article

Indicators of Expediency (*Maṣlaḥah*) in the Islamic Jurisprudence of Children's Doctrinal Upbringing

Kobra Pourabdollah[1] Abolghasem Moghimi Haji[2] Seyyed Naghi Mousavi[3]

DOI:
10.30497/flj.2025.249521.2265

Introduction

Preliminary Background: Doctrinal (creedal) upbringing can be defined as a systematic process through which an educator employs diverse pedagogical methods to structure the learner's religious belief system, foster intellectual conviction, and cultivate heartfelt acceptance and internal commitment. In this sense, doctrinal upbringing encompasses concepts such as "teaching fundamental articles of faith" and "instilling internal belief," making it content-wise distinct from domains such as "devotional (ritual) upbringing" and "moral upbringing". Specifically, the primary objective of doctrinal upbringing is to construct and consolidate an individual's religious insight and foundational beliefs, whereas devotional upbringing focuses on strengthening the spirit of servitude, compliance with religious rulings, and adherence to rituals, and moral upbringing addresses the development of moral virtues and behavioral etiquette (Arafi & Mousavi, 2013, p. 49).

Statement of the Problem: Undertaking the doctrinal upbringing of children falls within the legal ambit of paternal guardianship over children; consequently, a father may adopt specific educational measures for his child's doctrinal upbringing by virtue of his legal authority and guardianship. Nevertheless, according to the prevailing opinion among Islamic jurists, a compulsory legal guardian is strictly obligated to secure the binding best interests of the ward in all his dispositions and actions. Just as in financial transactions the tangible benefit of the child must be established for a contract to be valid and enforceable , in non-financial matters such as doctrinal or moral upbringing the guardian's decisions and measures must likewise secure the child's best interests. In every educational intervention, a fundamental question arises: Has the genuine expediency of the child actually been secured, or has only the subjective preference of the compulsory guardian been realized? Answering this question requires establishing objective indicators to verify the presence or

1. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Imam Sadiq University, Tehran (Women's Campus), Iran . poorabdollah@isu.ac.ir.
2. Professor of Advanced Islamic Jurisprudence and Principles, Qom Seminary, Qom, Iran. a.moghimihaji@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran. snmosavi57@gmail.com

absence of expediency in the object of the guardian's actions, which constitutes the core problem of the present study.

Objectives of the Study: Investigating the indicators of expediency in children's doctrinal upbringing first clarifies the dimensions of the religious obligation surrounding children's doctrinal education and fulfills the primary objective of delineating the jurisprudential duties of parents particularly the compulsory guardian within the family institution regarding their children's doctrinal upbringing. Furthermore, addressing the indicators of expediency leads to a second major objective: demonstrating that expediency in practice is governed neither by conventional norms nor by personal discretion, and that the intent of the Divine Legislator must be fulfilled in every instance of expediency. Consequently, the second key objective is to elucidate and establish the criterion-based nature (normative regulation) of *maṣlaḥah* across religious subjects and rulings.

Research Questions

1. What is the status and role of expediency in guardianship over children and the legal dispositions of the compulsory guardian?
2. Does the doctrinal upbringing of children constitute a binding religious obligation for the compulsory guardian?
3. What are the decisive indicators determining the presence or absence of expediency in educational measures aimed at the doctrinal upbringing of children?

Literature Review

An examination of contemporary scholarship as well as authoritative jurisprudential and non-jurisprudential sources reveals that no independent study has hitherto investigated the "indicators of expediency" in measures pertaining to children's doctrinal upbringing. The actions undertaken by a compulsory guardian to foster the doctrinal and intellectual growth of a child must be governed by clear criteria so that the child attains religious and creedal guidance while the guardian fulfills the intent of the Divine Legislator in this domain of guardianship. Among the most notable existing works in the background of this research are the following:

The article *"Doctrinal Upbringing of Children from the Perspective of Islamic Jurisprudence"* by Alireza Arafi and Seyyed Naghi Mousavi (2013), which elucidates the jurisprudential foundations of doctrinal upbringing;

The article *"Methods of Creating and Deepening Belief in the Existence of God in Doctrinal Upbringing Based on the Conduct of Imam al-Riḍā (AS)"* by Mohammad Reza Javaheri and Seyyed Abolghasem Mousavi, which examines the conduct of the Infallible Imam (AS) regarding doctrinal education;

The study *"A Reflection on the Objective of Doctrinal Upbringing"* by Mohammad Davoudi, which provides a broader conceptual elaboration of the subject and goals of doctrinal upbringing.

However, none of these prior studies has specifically scrutinized the concept of expediency or extracted its normative indicators within the realm of children's doctrinal upbringing.

Research Methodology
This study has been conducted using a descriptive-analytical methodology, drawing upon authoritative Quranic exegeses and Islamic jurisprudential texts and sources.
Research Findings
The findings indicate that paternal guardianship over the doctrinal upbringing of children is strictly conditioned upon observing the binding best interests of the ward, and that expediency in practice is a criterion-bound concept subject to the intent of the Divine Legislator rather than personal or customary taste. Based on an analysis of exegetical and jurisprudential sources, the indicators of expediency and the normative behavioral model for children's doctrinal upbringing encompass the following core dimensions:

- Striving to prove the existence of the Creator while sufficing with the elucidation of Divine Attributes;
- Guiding the child toward Monotheism and utilizing spiritual intelligence;
- Teaching the Holy Qur'an and Quranic sciences to the child;
- Teaching the Prophetic and Imamic Tradition across the dimensions of the sayings, actions, and tacit approvals of the Infallibles (AS), proportionate to the child's age and developmental stage;
- Refraining from unbearable or overburdening educational measures that exceed the child's capacity.

Conclusion
The doctrinal upbringing of children aimed at constructing and reinforcing religious insight, foundational beliefs, intellectual conviction, and internal commitment is one of the religious duties of parents, particularly the compulsory legal guardian, within the family institution. Because the dispositions of the compulsory guardian are legally bound by the ward's best interests and the fulfillment of the Divine Legislator's intent, his educational measures for the child's doctrinal and intellectual growth must adhere to objective jurisprudential indicators of expediency. Consequently, the expediency-compliant behavioral model for children's doctrinal upbringing consists of proving the Creator by sufficing with the explanation of Divine Attributes, guiding toward Monotheism and applying spiritual intelligence, teaching the Qur'an and Qur'anic teachings, and instructing the child in the verbal, practical, and tacit dimensions of the Infallibles' *Sunnah* in accordance with the child's age, while strictly avoiding any educational imposition beyond the child's tolerance.
Keywords: Indications of monotheism, behavioral patterns in doctrinal upbringing, child's doctrinal upbringing, indicators of expediency, jurisprudence of education, guardianship over upbringing, spiritual intelligence.

دوفصلنامهٔ علمی فقه و حقوق خانواده / مقالهٔ پژوهشی /

شاخص‌های مصلحت در فقه تربیت اعتقادی فرزندان

کبری پورعبدالله*[1]
ابوالقاسم مقیمی حاجی[2]
نقی موسوی[3]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۱۲

Doi: 10.30497/flj.2025.249521.2265

چکیده

تحقیق دربارهٔ مباحث فقه تربیت و ولایت بر تربیت فرزند ازجمله پژوهش‌های فقه معاصر است. یکی از ساحات تربیتی، تربیت اعتقادی است که عبارت از شکل‌دهی نظام باورهای توحیدی متربّی است. به‌سبب لزوم تأمین ملاک «مصلحت» برای مشروعیت‌بخشی به اقدامات تربیتی، ازجمله تربیت اعتقادی فرزندان، پژوهش حاضر درصدد تطبیق شاخص‌های مصلحت بر رفتارهای تربیتی توسط والدین در ساحت تربیت اعتقادی است. شاخص، نشانگر کمی و کیفی است و شاخص مصلحت، عبارت است از مطابقت داشتن با شرع، تحقق منفعت و فایده، نوعی بودن و ضرورت داشتن. در این تحقیق سؤال از مقایسه و میزان مطابقت شاخص‌های مصلحت با اقدامات تربیتی به‌منظور تربیت اعتقادی فرزندان است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد اقدامات تربیتی که مورد تایید ادله شرعی هستند، شامل مصلحت متعارف و عقلایی است و این اقدامات افزون‌بر تأیید نقل، قضاوت عقل را هم دربردارد. الگوی رفتاری برای تربیت اعتقادی فرزندان عبارت است از: تلاش برای اثبات صانع با اکتفا به تبیین صفات، اقدام برای دلالت به توحید و کاربست هوش معنوی، تعلیم قرآن و معارف قرآنی و تعلیم سنت در ابعاد قول و فعل و تقریر معصوم علیهم‌السلام به فرزند به فراخور شرایط سنی فرزند و خودداری از اقدامات تربیتی لایطاق. این رفتارها افزون‌بر انطباق با شریعت، برای نوع فرزندان منفعت دارد و ضرورت آن‌ها در مقیاس باورمندی فرزندان ارزش‌گذاری می‌شود. روش استخراج این عناوین مبتنی‌بر شیوهٔ رایج اجتهاد از ادلهٔ شرعی لفظی و غیرلفظی و ملاک هم کشف مصالح الزامی و قطعی مدّ نظر شارع برای تربیت اعتقادی فرزند بوده است. انجام تحقیق به روش تحلیلی ـ توصیفی و با استفاده از منابع و کتب تفسیری و فقهی صورت گرفته است.

کلیدواژه‌ها: دلالت به توحید، الگوهای رفتاری در تربیت اعتقادی، تربیت اعتقادی فرزند، شاخص‌های مصلحت، فقه تربیت، ولایت بر تربیت، هوش معنوی.

---

۱. (نویسنده مسوول) دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی دانشگاه امام صادق (ع)، پردیس خواهران تهران، ایران.
poorabdollah@isu.ac.ir
۲. استاد دروس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم، قم، ایران. a.moghimihaji@yahoo.com
۳. استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. snmosavi57@gmail.com

مقدمه

مراد از «تربیت اعتقادی» تمامی تلاش‌ها و اقداماتی است که با هدف انتقال مفاهیم اعتقادی و افزایش بصیرت و آگاهی و نیز تقویت تمایل درونی و شکل‌گیری باورهای قلبی در فرد متربّی انجام می‌گیرد (داودی، ۱۳۸۷، ص۲٦)؛ بنابراین تربیت اعتقادی را می‌توان روندی دانست که طی آن، مربی با بهره‌گیری از شیوه‌های گوناگون، جهت ساختاردهی به نظام باورهای دینی متربّی، قانع‌سازی فکری او و ایجاد پذیرش قلبی و تعهد درونی گام برمی‌دارد. با این تعبیر، تربیت اعتقادی مفاهیمی چون «آموزش اصول اعتقادی» و «ایجاد باور درونی» را نیز شامل می‌شود و ازمنظر محتوای تربیتی، از حوزه‌هایی نظیر «تربیت عبادی» و «تربیت اخلاقی» متمایز است. به‌عبارتی، هدف اصلی تربیت اعتقادی، ساخت و تقویت بینش دینی و باورهای بنیادین فرد است؛ درحالی‌که «تربیت عبادی» بر تقویت روحیهٔ بندگی و تبعیت از احکام دینی و التزام به عبادات تمرکز دارد و «تربیت اخلاقی» به رشد فضایل اخلاقی و آداب رفتاری متربّی می‌پردازد (اعرافی و موسوی، ۱۳۹۲، ص٤۹).

مباحث تربیت اعتقادی به‌طور محدود و پراکنده در منابع فقهی مطرح شده است و معمولاً به‌صورت مستقیم به آن پرداخته نشده است و فقها در ضمن برخی فتواهای خود بدان اشاره کرده‌اند؛ برای نمونه، امام خمینی(ره) تأکید فرمود که محافظت از فرزند در برابر عواملی که ممکن است موجب انحراف عقیدتی و اخلاقی او شود، واجب است (بی‌تا، ج۲، ص١٤، مسئله ۱۱). همچنین برخی از فقها بر ضرورت مراقبت پدر و مادر از فرزند تأکید دارند تا وی به گناه و تباهی و زیان کشیده نشود. آن‌ها معتقدند باید مراقب بود تا فرزند به گناه آلوده نشود (یزدی، ١٤۰۹ق، ج۱، ص۷٤۲؛ خوئی، ١٤١۸ق، ج۳، ص۳۱۲).

تربیت اعتقادی فرزندان زیرمجموعهٔ مسئلهٔ ولایت پدر بر فرزند است. پدر می‌تواند به‌دلیل سلطه و ولایتی که دارد، تدابیری برای تربیت اعتقادی فرزند خود بیندیشد. این در حالی است که براساس نظر مشهور، ولیّ قهری موظف است در تمامی اقدامات و تصرفات خود مصالح ملزمهٔ مولی علیه خود را تأمین کند. در اقدامات مالی باید انتفاع کودک ثابت شود تا معاملهٔ

صورت‌گرفته صحیح و نافذ باشد و در اقدامات غیرمالی، مانند تربیت اعتقادی یا اخلاقی نیز باید تصمیمات و تدابیر ولیّ براساس مصلحت مولی علیه باشد. در هریک از اقدامات تربیتی این سؤال وجود دارد که آیا واقعاً مصلحت فرزند تأمین شده است یا فقط منظور ولیّ قهری محقق شده است. برای پاسخ، لازم است شاخص‌هایی برای تحقیق از وجود یا عدم‌مصلحت در متعلق اقدامات ولیّ مبنای تحقیق و قضاوت قرار بگیرد و درواقع مسئلهٔ پژوهش، پاسخ به این سؤال مبنایی است.

تحقیق و بررسی شاخص‌ها در تربیت اعتقادی فرزندان، قبل‌از هر چیز ابعاد تکلیف شرعی تربیت اعتقادی فرزندان را معلوم می‌کند و این هدف مهم را محقق می‌سازد که وظایف شرعی والدین به‌ویژه ولیّ قهری درخصوص تربیت اعتقادی اعضای خانواده و به‌طور خاص فرزندان مشخص شود. سخن از شاخص‌های مصلحت ما را به هدف دیگری می‌رساند و آن این است که معلوم شود مصلحت در مقام اجرا، تابع سلیقهٔ نوعیه یا حتی شخصی نیست و لازم است مدّ نظر شارع در هر یک از متعلق‌های مصلحت تأمین شود. در نتیجه هدف مهم دوم آن است که ضابطه‌مندی «مصلحت» در موضوعات و احکام شرعی تبیین و اثبات شود. تحقیق از مقولهٔ «مصلحت» و شاخص‌های آن در ساحت تربیت اعتقادی، ابعاد این شاخص‌ها را واضح‌تر، و اختصاصات مصلحت در این ساحت تربیتی را تبیین می‌کند و ما را به هدف خود از تبیین جزئیات شاخص‌های مصلحت در مباحث «فقه تربیتی» می‌رساند.

با لحاظ مسئلهٔ مطرح‌شده و اهداف پیش‌گفته برای تعقیب این مسئله، باید معلوم شود مصلحت چه جایگاهی در ولایت بر فرزندان و تصرفات ولیّ قهری دارد؟ آیا تربیت اعتقادی فرزندان از تکالیف لازم‌الاتباع برای ولیّ قهری است؟ شاخص‌های تعیین‌کنندهٔ وجود یا عدم‌وجود مصلحت در اقدامات تربیتی برای تربیت اعتقادی فرزندان چیستند؟ در مرکز فقهی ائمه اطهار﵈ مجموعه‌ای هفت جلدی با عنوان موسوعة أحكام الأطفال و أدلتها: مقارنة تفصيلية بين مذهب الإمامة و المذهب الأخرى نگاشته شده، و برخی فروع دربارهٔ ولایت بر فرزندان ازجمله درزمینهٔ تربیت آن‌ها مطرح شده است و در مجموعهٔ دو جلدی به نام *احکام و حقوق کودکان*

در اسلام از همین مرکز فقهی، ادلهٔ فقهی اعتبار مصلحت در اعمال ولایت به‌کوشش قدرت‌الله انصاری، به‌صورت بسیار مختصر بیان شده، و لازم است تفصیل و تبیین این ادله به کمک منبع موسوعه صورت پذیرد. البته لزوم و وجوب شرعی تربیت اعتقادی فرزندان در مقالهٔ تربیت اعتقادی فرزندان ازمنظر فقه را اعرافی و موسوی به تفصیل بیان کرده‌اند؛ اما آنچه در پژوهش‌های معاصر و نیز منابع معتبر فقهی و غیرفقهی بحث و بررسی شده است، تحقیق دربارهٔ «شاخص‌های وجود مصلحت» در تربیت اعتقادی فرزندان است. لازم است اقداماتی که ولیّ قهری به‌منظور رشد اعتقادی و فکری فرزند انجام می‌دهد، ضوابطی داشته باشد تا هم فرزند به هدایت دینی و اعتقادی تمایل پیدا کند و هم ولیّ او، مدّ نظر شارع را در این قسم از ولایت بر فرزند تأمین کند.

برای بررسی تفصیلی شاخص‌های مصلحت در تربیت اعتقادی ابتدا لازم است به اختصار موضوعات مبنایی تبیین شوند: مفهوم ولایت قهری، شرط مصلحت در ولایت قهری، ولایت بر تربیت اعتقادی، شاخص مصلحت.

مفهوم‌شناسی مصطلحات

ـ ولایت قهری

«ولایت» در لغت به‌معنای قرب (وَلیُ) و سرپرست یتیم (وَلِیّ) (صاحب بن عباد، ١٤١٤ق، ج١٠، ص٣٨٠-٣٨١) و نیز به معنای سرپرست و اداره‌کنندهٔ امر (قرشی، ١٤١٢، ج٧، ص٢٤٧) آمده است. «ولایت» در اصطلاح نیز به‌معنای سلطنت بر دیگری است؛ سلطنتی که می‌تواند عقلاً شکل بگیرد یا شرعاً محقق شود یا عقل و شرع، هر دو، سلطنت موردنظر را تأیید کنند؛ اعم از آنکه اصلی بوده باشد یا عرضی شکل گرفته باشد (بحرالعلوم، ١٤٠٣، ج٣، ص٢١٠). ولایت اصلی عبارت از ولایت پدر و جدّ، و عرضی ولایت وصی و عدول مؤمنان است. درنتیجه ولایت پدر و جدّ پدری، اقتدار و بلکه مسئولیتی به حکم شرع و تأیید عقل محسوب شده و در نتیجهٔ آن مراقبت، تربیت، رسیدگی به مسائل مالی و غیرمالی صغیر، سفیه، موارد جنون متصل به صغر به عهدهٔ پدر و جدّ پدری است (انصاری شیرازی، ١٣٩٢، ج١، ص١١٨). نزد حقوق‌دانان نیز همین معنا برای ولایت ذکر شده است و ولایت اعطای سلطه ازسوی قانونگذار به شخص ولیّ برای

انجام امور غیر دانسته شده است (طاهری، ۱۳۷۵، ج۱، ص۱۳۹؛ امامی، ۱۳۷٦، ج۵، ص۲۰۲؛ کاتوزیان، ۱۳۷۵، ص٤۰۲).

ـ شرط مصلحت در ولایت قهری

مرور آراء و منابع فقهی نشان می‌دهد بنا به رأی مشهور نفوذ اقدامات ولیّ قهری منوط و مشروط به وجود مصلحت است و درواقع تصرفات پدر و جد پدری به شرط مصلحت نافذ و مشروع است (علامه حلی، ۱٤۲۰ق، ج۲، ص٤۷٦). در این تصرفات، مصلحت به تشخیص ولیّ است (فخر المحققین، ۱۳۸۷ق، ج۳، ص۲۱۱) و او باید جهت تحقیق و احراز وجود مصلحت در تصرفِ موردنظر تلاش و اجتهاد کند؛ اما متعلق این مصلحت، مولی علیه است و لازم است مصلحت فرزند در اقدامات ولیّ وی لحاظ، و تأمین شود (علامه حلی، ۱٤۱۳ق، ج۲، ص۲۱).

شرط مصلحت برای نفوذ تصرفات ولیّ قهری ناشی از آن است که اساساً مقرراتی که درخصوص حقوق اطفال و تکالیف ولیّ ایشان (ازقبیل وجوب نفقهٔ ولایت بر اموال اطفال و ولایت بر نکاح و ولایت بر تربیت و تعلیم و سایر اقسام ولایت قهری) است، به‌منظور تأمین مصالح اطفال و صغار تشریع شده است؛ تأمین مصالحی که به رفع نیازهای اطفال در حیات جسمانی و معنوی‌شان منجر می‌شود (انصاری شیرازی، ۱٤۲۹ق، ج۳، ص۳۱۹). در موضوع حضانت که از اقسام ولایت بر فرزند است گفته می‌شود: «الحضانهٔ شرّعت لمصلحهٔ المحضون» یعنی حضانت برای تأمین مصلحت محضون (فرزند) تشریع شده است (انصاری شیرازی، ۱٤۲۹ق، ج۱، ص۳٦۲) و در نتیجه أمد و پایان محدودهٔ زمانی تکلیف حضانت محدود به میزان نیاز محضون است و پس‌از بلوغ و رشد این نیاز مرتفع می‌شود و با توجه به اصل عدم ولایت، حضانت و ولایت بر حضانت پایان می‌یابد.

ـ ولایت بر تربیت اعتقادی

یکی از تقسیمات «ولایت»، تقسیم ولایت به اعتبار کمال ولایت است. در این تقسیم ولایتِ بر فرزند در مال و نفس (حضانت، ضم، تزویج) و حقوق، از خداوند به پیامبر(ص) و ائمه(ع) و سپس به حاکم و فقیه و قاضی و نیز به پدر و جد انتقال می‌یابد (انصاری شیرازی، ۱٤۲۹ ق، ج۱، ص۵۳۲-۵۳٤). حال اگر حضانت را اعم از نگهداری (امور جسمانی) و تربیت (معنوی) بدانیم،

ولایت بر تربیت در شمار ولایت بر نفس خواهد بود. تربیت در لغت به‌معنای زیادت و رشد و نمو (ابن منظور، ١٤١٤ق، ج١٤، ص٣٠٥؛ مصطفوی، ١٤٠٢ ق، ج٤، ص٣٤) آمده است و به‌طور کلی می‌توان گفت اهل لغت تربیت را انجام مناسب امور کودک برای رشد جسمی و علمی و عقلی و برای تأمین صلاح دنیا و آخرت ایشان می‌دانند (انصاری شیرازی، ١٤٢٩ق، ج٣، ص٢٥٨). ازآنجاکه باب مستقل یا عنوان معینی برای مبحث تربیت در منابع فقهی ذکر نشده است، معنای اصطلاحی تربیت در منابع فقهی نیامده است؛ اما در برخی منابع ذیل مبحث حضانت به مفهوم تربیت اشاره شده (حلی، ١٤١٣ق، ج٣، ص١٠١؛ شهید ثانی، ١٤١٣ق، ج٨، ص٤٢١؛ حائری، ١٤١٨ق، ج١٢، ص١٤٤)، و در همهٔ موارد حضانت کودک به‌منظور حفظ و نگهداری و نیز رشد و اصلاح روحی و اخلاقی واجب دانسته شده است؛ چراکه مسلم آن است که مراد شارع از حضانت فرزندان توسط والدین اهتمام ایشان به مسائل جسمانی و روحانی فرزندان به‌طور هم‌زمان است. ولایت بر تربیت نیز سلطهٔ ولی بر انجام همهٔ اقدامات لازم برای تأمین نیازمندی‌های معیشتی و تربیتی فرزند به‌طور هم‌زمان است.

تربیت به‌اعتبار متعلق خود، اقسام متعددی دارد: تربیت جسمی (رشد و نمو جسمانی و مظاهر صحت و نشاط)، تربیت ایمانی (تقویت بنیان‌های اعتقادی و عبادی)، تربیت خلقی (آراسته کردن متربّی به فضائل اخلاقی)، تربیت نفسی (آراسته شدن به فضائل نفسانی مانند جرئت و شجاعت)، تربیت عقلی (تکوین فکر به علوم نافع) (انصاری شیرازی، ١٤٢٩ق، ج٣، ص٢٦٥ و ٢٦٦). تقسیم بندی‌های مشابه نیز سعهٔ زیاد حیطه‌های تربیت متربّی را می‌رساند.

تربیت در تمامی ابعاد و انواع آن همواره مورد توجه و تأکید شارع مقدس بوده است، به‌گونه‌ای که رستگاری انسان را حاصل تزکیهٔ نفس و فرایند تربیتی او دانسته‌اند؛ چنان‌که در قرآن کریم آمده است: «قطعاً رستگار شد آن که نفس خویش را پاک کرد و زیانکار شد آن که آن را آلوده ساخت» (شمس/۹-۱۰). در این میان، تربیت اعتقادی که در تقسیم‌بندی یادشده ذیل تربیت ایمانی قرار می‌گیرد، به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که با هدف انتقال معارف اعتقادی، افزایش بینش، ایجاد گرایش قلبی و شکل‌دهی به باورهای دینی متربّی انجام می‌پذیرد

(اعرافی و موسوی، ۱۳۹۲، ص٤٩). «ولایت بر تربیت اعتقادی» در شمار اقسام ولایت بر تربیت دسته‌بندی می‌شود.

ـ شاخص مصلحت

«شاخص» در زبان عرب به معانی مختلفی به کار رفته است. گاه به‌معنای اصابت به هدف (ابن منظور، ١٤١٤ق، ج٧، ص٤٦) و گاه به‌معنای باز نگه داشتن چشم (که می‌تواند کنایه از بهت و تعجب باشد) مثل وقتی که میت چشمانش به آسمان دوخته می‌شود (مرتضی زبیدی، ١٤١٤ق، ج٩، ص٢٩٥) است، همچنان‌که در ترجمهٔ دو آیهٔ «إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ» (ابراهیم/۴۲) و «فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا» (انبیاء /۹۷) می‌گویند: یعنی در این روز پلک نمی‌زنند (راغب اصفهانی، ١٤١٢ق، ص٤٤٧)؛ اما نزدیک‌ترین معنا در تحقیق حاضر به‌لحاظ لغوی، «پیکان اصابت کرده (و نشان‌دار) است. (ابن‌فارس، ١٤٠٤ق، ج٣، ص٢٥٤) که از آن برداشت علامت و راهنما و معیار می‌شود.

در زبان فارسی هم شاخص به‌معنای نمودار، نماینده، برآمده، مرتفع و مانند آن معرفی شده است (عمید، ۱۳۷۲، ج۲، ص۱۲۷۳). شاخص‌ها مجموعه‌ای از آمارها و نشانگرهای کمی و کیفی هستند که وضعیت عوامل و مؤلفه‌ها و اجزای نظام را درخصوص محیط، در سطوح خرد و کلان و به‌صورت دقیق، شفاف و میان‌ذهنی قابل‌اندازه‌گیری و بررسی می‌کنند تا بتوان بر مبنای آن‌ها ارزشیابی و قضاوت کرد (فراستخواه، ۱۳۹۵، ص۷). همچنین ارزشیابی، فرایند تهیه و گردآوری و ثبت منظم داده‌ها و اطلاعات و سنجش به‌منظور قضاوت درخصوص میزان مطلوبیت وضعیت مورد نظر است. از طریق شاخص‌ها و نشانگرهاست که می‌توان به تعریف استاندارد (معیار)، اصول عمل خوب یا الزامات نائل شد. «استاندارد» در مفهوم کلی خود، معیاری معتبر و موردپذیرش همگانی است که سطح مطلوب کیفیت در نهادها و برنامه‌ها و عملکردها را مشخص می‌سازد. این معیارها را معمولاً افراد متخصص و مراجع صلاحیت‌دار تدوین، و اعلام، و به‌روز می‌کنند (فراستخواه، ۱۳۹۵، ص۹). به‌طور کلی، می‌توان گفت «شاخص» همچون نشانه‌ای است که جهت حرکت را نشان می‌دهد. شاخص‌ها در شناسایی مسیر مؤثرند

و انتخاب درست را از نادرست متمایز می‌سازند و نقش مهمی در هدایت به‌سمت هدف نهایی ایفا می‌کنند (مشایخ، ۱۳۸۵، ص۹۳).

در تحقیقات مرتبط با مسائل دینی لازم است شاخص‌ها متناسب با معارف دینی و اسلامی باشد. دراین‌باره برخی نویسندگان مقالات علمی ـ پژوهشی، مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس دینی را بررسی کرده‌اند؛ برای نمونه در پژوهشی درزمینهٔ شاخص‌های دینداری، ازطریق آیات و روایات و مؤلفه‌های استخراج‌شده، و براساس میزان دوری یا نزدیکی افراد به این عناصر، ازنظر اعتقادی و اخلاقی و رفتاری، سطح شاخص دینداری به دست آمده است (قدرتی قره قشلاقی، مهریزی؛ ۱۳۸۹، ص۹٤). آنچه مسلم است آن است که استخراج نشانگرها به کمک مؤلفه‌ها و عناصر بنیادین، نیازمند احاطهٔ دانشی و مهارت و تحقیق کنشیِ پژوهشگر در عرصهٔ موردنظر است. در بحث حاضر که به تحقیق دربارهٔ شاخص و نمودار وجود مصلحت در رفتار ولیّ قهری در حوزهٔ تربیت اعتقادی (از ارائهٔ استدلال مقتضی تا استفاده از الگوهایی مانند سیر در طبیعت و مظاهر خلقت) اختصاص دارد،لازم است استقرائی هرچند ناقص، در ادلهٔ شرعی لفظی صورت گیرد تا به کمک نظام‌مند کردن عناصر احصایی بتوان به تحقیق دربارهٔ مصلحت داشتن انواع تصرفات ولیّ قهری در تربیت اعتقادی فرزند پرداخت. ضمنا دارای مصلحت بودن به معنای تکلیف و الزام شرعی نیست؛ بلکه به‌معنای جواز شرعی و مقبولیت آن نزد شارع است. تحقیق از شاخص مصلحت در اقدامات ولیّ، تحقیق از جواز شرعی این اقدامات است که به‌معنای مشروعیت آن‌ها خواهد بود.

شاخص‌های مصلحت را می‌توان عبارت از عناوین زیر دانست:

الف. مطابقت با شرع: در یک ملاحظهٔ کلی می‌توان گفت مصلحت اعتباری نمی‌تواند در تبیین مراد شارع مؤثر باشد و در تخصیص عام یا تقیید مطلق نقشی داشته باشد؛ مگراینکه در ادلهٔ شرعیه نص خاصی وجود داشته باشد که بر آن شهادت دهد. اگر چنین نصی برای اثبات یا نفی مصلحت وجود نداشته باشد، نزد ما اعتبار ندارد. به‌همین‌دلیل، مصالح مرسله را معتبر نمی‌دانیم (شرف‌الدین،۱۳۸۲، ص٤٧).

ب. تأمین منفعت و فایده: قدر متیقن از وجود مصلحت، تحقق منفعت و سود و فایده است و نمی‌توان در یک فرع فقهی، رأی به وجود مصلحت داد؛ درحالی‌که ضرر مالی یا بدنی یا آبرویی شکل گرفته باشد؛ ازجمله درصورت تزویج صغیره به کمتر از مهرالمثل که برخی به دلیل کم بودن مهریه و تحقق ضرر برای دختر قائل به حق اعتراض برای وی هستند؛ اما با توجه به ضرر مالی، نکاح را فضولی می‌دانند و قائل به خیار در اصل نکاح هستند؛ چراکه نکاح «خلاف مصلحت» بوده است (صاحب جواهر، ١٤٠٤ق، ج٢٩، ص٢٠٠).

ج. نوعی بودن: در مقام جعل و تشریعِ احکام، آنچه محل نظر شارع است، مصالح کلّی و مصلحت نوع است و بنای احکام اوّلیه بر مراعات این نوع از مصالح قرار گرفته است و مصالح شخصی عمدتاً درزمینهٔ تبدّل حکم اوّلی به ثانوی و به‌عبارت دقیق‌تر، نفی حکم اوّلی و اثبات حکم ثانوی در محل است. براین‌اساس مصالحِ نوعی، ملاک استنباط و قانونگذاری، و مصالحِ شخصی زمینه‌ساز حکم ثانوی و تزاحم جهات مصلحت و مفسده است (عراقی، ١٣٨٨، ص٦٩-٧١).

د. اولویت قید «ضرورت»: ضرورت و مصلحت با یکدیگر نسبت «عموم و خصوص مطلق» دارند؛ به این معنا که هر آنچه عنوان ضرورت دارد، دربرگیرندهٔ مصلحت نیز هست؛ اما هر مصلحتی را نمی‌توان در زمرهٔ ضرورت به حساب آورد. در مواردی، مصلحت دارای اولویت تعیینی است و در موارد دیگر، اولویت تفضیلی دارد؛ درحالی‌که ضرورت تنها در قلمرو اولویت تعیینی قرار می‌گیرد و در همین محدوده معنا می‌یابد (نیکزاد، ١٣٨٥، ص١٣٣). در احکامی که دربارهٔ اولاد و رضاع طفل آمده، چنین حکم شده است که اگر حفظ جان رضیع بسته به این باشد که مرضعه حرامی تناول کند و اتلاف نفس طفل ناشی از این باشد که مرضعه حرام تناول نکرده است، تناول حرام جایز می‌شود (شهید ثانی، ١٤١٣ق، ج١٢، ص١١٢).

ـ شاخص‌های مصلحت در تربیت اعتقادی

اینک براساس منابع تفسیری و روایی و فقهی، اقدامات مدّنظر شارع برای تربیت اعتقادی فرزند بیان، و مطابقت هریک از این اقدامات با شاخص‌های پیش‌گفته برای مصلحت به‌اختصار بررسی می‌شود.

اقداماتی که به‌منظور تربیت اعتقادی فرزند از منابع شرعی استخراج می‌شود، به قرار زیر است:

۱. اهتمام به اثبات صانع و دلالت به توحید

نخستین سفارش در تربیت اعتقادی فرزندان آشنا کردن آنان با ذات ربوبی و تلاش برای شکل‌گیری ایمان به وجود خداوند در نهاد فرزند است. این توصیه از همان سنین آغازین فرزندان متوجه والدین خواهد بود و این که بکوشند متناسب با شرایط سنی فرزندان و توان و استعداد هریک از فرزندان مفاهیمی را که دربارهٔ اثبات صانع، و در انطباق تام با درک فطری ایشان نیز هست، به فرزندان انتقال دهند. اولیه و بنیادین بودن این موضوع در کلام پیامبرﷺ نیز منعکس است که فرمود: «برترین اعمال، علم به خداوند است[۱]» (محمدی ری شهری، ۱۳۷۷، ج۹، ص٤٠٦٤، حدیث ١٤٣١٨). با رویکرد به وجود نیروهای فطری در نهاد صبی بهترین تدبیر مفروض گرفتن وجود ذات باری تعالی است و دراین‌صورت کافی است والد و مربی به تعلیم صفات الهی اقدام کنند. همچنان‌که استفهام انکاری در یکی از آیات شریف قرآن همین معنا را می‌رساند: «آیا در خداشکی هست؟ خدایی که آسمان‌ها و زمین را آفریده است» (ابراهیم/۱۰). متربّی و فرزند ما وقتی به فطرت خود مراجعه کند، به وجود ذات بی‌مثال الهی اذعان خواهد کرد و تنها نیاز دارد تا شناخت بیشتری از اوصاف الهی که البته عین ذات خداوند است، پیدا کند.

در بررسی سیرهٔ امامان معصومعلیهم‌السلام چند ملاحظهٔ تربیتی برداشت می‌شود:

نخست، انسان به‌طور فطری و بدون نیاز به استدلال‌های سنگین فلسفی یا کلامی درک می‌کند که این عالم آفریننده‌ای دارد و محال است جهانی با این همه نظم، عظمت، دقت و دانشی که در آفرینش آن به‌کار رفته است، به‌صورت تصادفی و بدون آفریننده پدید آمده باشد.

دوم، ورود به مبحث وجود خداوند و تلاش برای اثبات آن از طریق براهین پیچیدهٔ فلسفی و کلامی، مسائل و مشکلاتی را با خود به همراه خواهد داشت؛ زیرا این‌گونه استدلال‌ها عمدتاً برپایهٔ مفاهیم مجرد و انتزاعی استوار است که برای کودکان و حتی برای بیشتر مردم قابل‌درک

---

۱. «العلم بالله والفقه في دينه».

نیستند؛ ازاین‌رو، چنین شیوه‌هایی کمکی به تقویت ایمان نمی‌کنند و تأثیر ملموسی نیز در پذیرش وجود خدا ندارند.

سوم، ورود به این قبیل مباحث، نه‌تنها بی‌نتیجه است، بلکه ممکن است آسیب‌زا نیز باشد؛ چراکه مطرح کردن چنین موضوعاتی به نوعی به این معناست که احتمال دارد وجود خدا موردتردید باشد. این رویکرد ممکن است ذهن متربّی را حتی به شک و دوگانگی بکشاند (داوودی، ۱۳۸۷، ج۲، ص۴۰-۴۱).

درنتیجه بر مبنای «مفروض گرفتن وجود خداوند متعال» می‌توان برنامهٔ تربیت اعتقادی فرزند را براساس استفاده از «ادله‌ای که دارای دلالت بیّن و بدیهی و قریب به ذهن و توانایی او است»، قرار داد و برنامه‌ریزی کرد. همچنان‌که حضرت رضا﵇ در پاسخ مردی که دلیل حدوث عالم را پرسید، فرمود: «تو نبودی، به وجود آمدی، درحالی‌که می‌دانی نه خودت، خودت را آفریدی و نه کسی مثل تو، تو را به وجود آورده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۳، ص۳۶، ح ۱۱). در این بیان شریف، امام﵇ از درک وجدانی و بدیهی سؤال‌کننده کمک گرفته، و سؤال‌کننده را به‌سهولت به پاسخ رسانده است. طبیعتاً ولیّ قهری نیز که مکلف به تربیت اعتقادی فرزند خود است، باید این شیوهٔ اثبات صانع را به فراخور سن و توانایی‌های عقلی و استعداد فرزند خود به کار گیرد؛ یعنی با مفروض گرفتن وجود خداوند، ذهن وی را به خلقت خودش و اساساً همهٔ مظاهر طبیعی خلقت رهنمون کند.

این رفتار تربیتی مطابق شاخص‌های مصلحت است؛ زیرا از ادلهٔ نقلی استنباط شده است و با شرع مطابقت دارد. مطابق آموزه‌های اسلام باورهای صحیح پایهٔ دینداری و هویت دینی فرد و جامعه است و اسلام در کنار اخلاق و عبادت، عقاید درونی افراد را از ارکان اصلی معارف دینی می‌شمارد (اعرافی، ۱۳۹۸، ج۲۵، ص۲۵۴). مصداق قطعی تربیت اعتقادی ایجاد شناخت لازم و ممکن از ذات ربوبی برای متربّی است و لزوم اهتمام درخصوص این مقوله از کلام معصوم﵇، که تعبیر به دلالت به رب در آن تصریح شده است، استنباط می‌شود[1] (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج۲، ص۶۲۲).

---

۱. أَمَّا حَقُّ وَلَدِكَ فَتَعْلَمُ أَنَّهُ مِنْكَ وَمُضَافٌ إِلَيْكَ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا بِخَيْرِهِ وَشَرِّهِ وَأَنَّكَ مَسْئُولٌ عَمَّا وُلِّيتَهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَالدَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ.

این اقدام تربیتی، منتج به منفعت «رشد و قوام نیروی فطرت» فرزند است و از قبیل منفعت نوعی نیز محسوب می‌شود. چراکه نوع انسان بهره‌مند از قوهٔ فطرت است و به‌دلیل پیچیدگی‌های استدلال‌های فلسفی «دلالت فطری به توحید» مطمح‌نظر است، انتقال معنای «توحید» به ذهن متربّی و انحصار این مفهوم برای خداوند متعال است. توجه دادن به توحید در ذات، اقدامی تمهیدی برای ادراک توحید در افعال در سنین بالاتر است و سوق دادن ادراکات فطری و عقلانی فرزند در این جهت موضوع تربیت اعتقادی خواهد بود.

۲. توجه به ظرفیت هوش معنوی

برای اثبات بهتر لزوم دلالت به توحید و تلاش جهت تربیت اعتقادی فرزندان می‌توان به موضوعی که در پژوهش‌های علوم تربیتی به آن پرداخته شده است، توجه کرد و آن مقولهٔ «هوش معنوی» است. هوش معنوی، استعدادی است که به‌صورت ذاتی در انسان وجود دارد و پرورش آن می‌تواند به انسان کمک کند تا با استفاده از امور معنوی در زندگی روزمره، راحت‌تر بر مشکلات خود فائق آید و آن‌ها را حل کند. هوش معنوی انسان را در جهت تربیت هدایت می‌کند و فرد به جای پرداختن به امور ظاهری سعی در درک معنای عمقی آن‌ها دارد. تربیت صحیح و دینی بدون هوش معنوی ممکن نیست. افرادی که می‌توانند از منابع معنوی در جهت تربیت استفاده کنند، کسانی هستند که از لحظه‌لحظهٔ زندگی فرصتی می‌سازند تا خوبی‌ها و ارزش‌ها را به‌خوبی درک کنند و دارای زندگی‌ای معنادار باشند. آنان به زندگی ظاهری بسنده نمی‌کنند، مانند یک انسان الهی زندگی می‌کنند، لذت‌های متعالی دارند و از مادیات برای بهره‌وری از معنویات استفاده می‌کنند (آدمیت، خالق‌خواه، زارعی زاویه، و قدیمی، ۱۳۹٤، ص۷). تقویت هوش معنوی در کودکی فرزندان از اسباب تقویت خطور ذهنی ایشان به باطن و مبدأ توحیدی عالم تکوین خواهد بود.

تحقیق شاخص‌های مصلحت در این اقدام تربیتی نشان می‌دهد این اقدام هم با شرع مطابقت دارد و منبعث از دلالت مطابقی و التزامی ادلهٔ شرعی متعدد است و هم به جهت تقویت قوای هوش و ادراک فرزند در مسیر اعتقاد به ذات ربوبی، منفعت توأمان مادی و معنوی به دنبال

خواهد داشت و مهم‌تر آنکه اساساً نوعی بودن و شمولیت این انتفاع برای عموم افراد مکلف، زمینه‌ساز بقا و دوام ادراک توحیدی آن‌ها خواهد بود. هرگاه اعتقاد عموم جامعه براساس وجود ممتاز و یگانهٔ ذات ربوبی شکل بگیرد، بستر برای رشد و تعالی جامعهٔ اسلامی فراهم، و غرض شارع از خلقت و عبودیت فراهم می‌شود. ضمن آنکه تقویت قوای عقلانی بر مدار توحید و یکتاپرستی ضرورت و اولویت تعیینی دارد.

۳. تعلیم قرآن

مطالعهٔ آیات گوناگون قرآن نشان می‌دهد که تعلیم قرآن از وظایف الزامی پیامبرﷺ بوده است؛ ازجمله: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (آل‌عمران/١٦٤). در این آیه خداوند می‌فرماید: «همانا خداوند بر اهل ایمان منت گذاشت و رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت که برای آن‌ها آیات او را تلاوت می‌کند و آنان را پاک می‌گرداند و به آن‌ها علم کتاب و حقایق حکمت را می‌آموزد و همانا پیش از آن در گمراهی آشکار بودند.» ازآنجاکه هدایت و رهبری جامعه هیچ‌گاه نباید متوقف شود، پس از ایشان این مسئولیت بر عهدهٔ امامانﷺ است و در ادامه، این وظیفه به دوش فقها گذاشته می‌شود. ازآنجاکه تعلیم ازجمله اموری است که می‌توان برای انجام آن وکیل گرفت، فقها نیز مجازند اجرای این مسئولیت را به افراد شایستهٔ دیگری واگذار کنند (اعرافی، ۱۳۹۷، ج۳، ص۲۰۰). با توجه به مناط لزومی تعلیم قرآن و با توجه به جایگاه ولایت قهری در نهاد خانواده لازم است اهتمام به این تکلیف وجوبی به عهده ولیّ فرزند گذاشته شود.

روایات در این زمینه نیز بر دو دسته هستند:

الف. روایات تعلیم دادن قرآن به معصومﷺ: در روایت ابی صباح، خداوند قرآن را به پیامبرﷺ و سپس ایشان به حضرت علیؑ تعلیم داد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۸۹، ص۹۷، ح٦١). در روایت ابن عمر، پیامبرﷺ به یکی از صحابه دو سورهٔ فاتحه و توحید را تعلیم داد و در

فضائل سورهٔ توحید توضیحاتی بیان فرمود (مجلسی، ۱٤۰۳ق، ج٦۲، ص۲۳٤، ح۱۵). سایر روایات مشابه، همه بر جواز و بلکه تشویق به تعلیم و تعلم قرآن دلالت دارند.

ب. روایات تعلیم قرآن به فرزند: در یکی از حکمت‌های *نهج‌البلاغه* یکی از حقوق فرزند که برعهدهٔ پدر است، تعلیم قرآن به اوست (شریف الرضی، ۱۳۸۷، ص٥٤٦، حکمت ۳۹۹). در این روایت به استناد قرینهٔ سیاق (حَقُّ الْوَلَدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحَسِّنَ اسْمَهُ وَ يُحَسِّنَ أَدَبَهُ وَ يُعَلِّمَهُ الْقُرْآن»؛ حق فرزند بر والد آن است که نام و ادب او را نیکو گرداند و قرآن را به او بیاموزاند) و ازآنجاکه عرف در دو مورد «نام‌گذاری» و «آداب»، واژهٔ «حق» را به‌معنای وجوب برداشت نمی‌کند و نیز با توجه به اینکه در ارتکاز عقلایی و عرف متشرعه، تعلیم قرآن به‌تنهایی، واجب تلقی نمی‌شود، و همچنین به کار رفتن واژهٔ «حق» در امور مستحبی، نتیجه گرفته‌اند که این واژه میان وجوب و استحباب مشترک است و حمل آن بر وجوب نیازمند قرینهٔ خاصی است؛ مگر زمانی که ترک تعلیم قرآن برای فرزند موجب گمراهی و انحراف او شود، یا تعلیم بخشی از قرآن مقدمهٔ انجام واجبی دیگر باشد که دراین‌صورت عنوان وجوب پیدا می‌کند که در این دو صورت تعلیم واجب خواهد بود (اعرافی، ۱۳۹۷، ج۳، ص۲۰۹)؛ اما صاحب این دیدگاه در ادامه چنین آورده است:

> در بیشتر مواردی که واژهٔ «حق» به‌کار رفته، ظهور ابتدایی آن در وجوب و الزام است، مگر آنکه قرینه‌ای بر ترجیح و استحباب موجود باشد. بااین‌حال، کاربرد مکرر این واژه در امور راجح، آن را به «مجاز شایع» بدل کرده است. البته بر پایهٔ برخی مبانی اصولی، ممکن است ادعا شود که فراوانی استعمال در معانی راجح مانع از ظهور ابتدایی واژه در وجوب نمی‌شود؛ چراکه شیوع قرائن دال بر رجحان، مانع رجوع به ظهور اصلی لفظ نخواهد بود؛ ازاین‌رو، در نبود قرائن مشخص بر استحباب، واژهٔ «حق» می‌تواند دلالت بر وجوب داشته باشد (اعرافی، ۱۳۹۷، ج۳، ص۲۱۱).

صرف‌نظر از جایگاه ظهور ابتدایی در معنای لفظ، می‌توان گفت درک معنای ظهوری کلمه «حقّ» بر وجوب و الزام از طریق تبادر هم ممکن است و می‌توان گفت متبادر از «حقّ» وجوب

و الزام است. برای تحقیق بیشتر می‌توان از دلالت «حق بر نام نیک» در روایات استفاده کرد. آیا قرار ندادن نام نیکو و آموزش ندادن ادب نیکو از عوامل انحراف نیست؟ یکی از متخصصان روان‌شناسی کودک در نوشتاری با عنوان «حق نام و تابعیت» بر این نکته تأکید می‌کند که نام، صرفاً یک عنوان یا برچسب ساده نیست، بلکه نشانه‌ای از شخصیت و هستی مستقل هر انسان است. در تحلیلی که اینیاس سرسون، فیلسوف فرانسوی، دربارهٔ نقش اجتماعی نام انجام داده، اهمیت آن در جوامع کهن مطرح شده است. او بیان می‌دارد که پیش‌از انتخاب یک نام، کودک از نگاه جامعه وجود مشخصی ندارد. نام، هم بازتاب‌دهندهٔ شخصیت و استقلال فرد است و هم شخصیت ممتازی را به انسان اعطا می‌کند[1] (وزیری، ۱۳۸۷، ص۱٤٦). در نگاه اسلام، صِرف نام‌گذاری برای کودک کافی نیست، بلکه بر انتخاب نامی پسندیده و درخور نیز تأکید فراوان شده است؛ به‌گونه‌ای که این کار یکی از حقوق مسلم کودک بر والدین تلقی می‌شود (انصاری شیرازی، ۱۳۹۲، ج۱، ص۲٦۳).

اگر قائل به استحباب «نام نیک گذاشتن» باشیم، یعنی والدین و افراد می‌توانند نام‌های ناشایست برای خودشان و فرزندان‌شان بگذارند و این موضوع به‌خودی‌خود منعی ندارد؛ درحالی‌که در سیرهٔ معصوم علیهم‌السلام تغییر نام‌های نامناسب وجود داشته است. حضرت صادق علیه‌السلام می‌فرماید: رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله نام‌های زشت و نامناسب اشخاص و سرزمین‌ها را تغییر می‌داد (حر عاملی، ۱٤۱۸ق، ج۲۱، ص۳۹۰، ح٦) و تعبیر به «کان یغیّر الاسماء» شیوه و سیرهٔ ایشان را می‌رساند و می‌تواند دلیل لزوم و وجوب باشد. گویند وقتی یک مسیحی از طرف پادشاه روم به محضر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله مشرف شد، ایشان از این مسیحی پرسید: نام تو چیست. او پاسخ داد: عبدالشمس. ایشان فرمود: نامت را تغییر بده؛ من نامت را عبدالوهاب گذاشتم (نوری، ۱٤۰۸ق، ج۱۵، ص۱۲۸، ح۷).

با استناد به روایات و سیره و نیز حکم عقل به حسن ذاتی نام نیک و پشتوانهٔ تحقیقات

---

۱. در این قسمت از کتاب به مقالهٔ «حق نام و تابعیت» از هلن گراتیو آلفانوری در مجلهٔ پیام یونسکو در صفحات ۲۷ تا ۲۹ این مقاله استناد شده است. این مقاله در بهمن ۱۳۵۷ شمسی چاپ شده است.

معاصر دربارهٔ دامنهٔ اثر نام نیک و درنتیجه وجود مصلحت ملزمه در گذاردن نام نیک، می‌توان حکم به وجوب کرد و نام نیک را حق وجوبی فرزندان دانست و مستند به وحدت سیاق، فقرهٔ دیگر احادیث نام نیک را که «تعلیم قرآن به فرزندان» است نیز لزومی و در حد وجوب شمرد. البته گاه نادانی و ناتوانی مانع می‌شود که پدر و مادر به فرزندانشان قرآن بیاموزند و نام نیک بر آن‌ها نهند و به ادب نیک آنان، که در فقرهٔ دیگر حدیث است، بپردازند. دراین‌صورت نباید ایشان را عاصی تلقی کرد و مستحق عذاب دانست؛ اما درصورتی‌که والدین عامدانه نام ناشایست بر فرزندان گذارند یا عمداً مانع تعلیم قرآن به فرزند شوند، عملشان ارتکاب حرام تلقی خواهد شد و این اقدام تربیتی، بدون شاخص مصلحت خواهد بود.

برخی معاصران معتقدند:

> در اینجا سه فرض وجود دارد: وجوب، استحباب، ترکیبی از هر دو. با توجه به ادلهٔ کلی مرتبط با آموزش قرآن و در پرتو معنای آیهٔ مربوط به «وقایه»، می‌توان گفت آموزش هر چیزی که به عنوان مقدمه‌ای انحصاری در تحقق وقایه باشد، جنبهٔ وجوب پیدا می‌کند و اساساً مفهوم وقایه، به معنای جلوگیری از انحراف فرزندان است؛ بنابراین در مواردی که ترک تعلیم قرآن موجب انحراف و عقوبت شود، وجوبِ تعلیم شکل می‌گیرد. براساس قاعدهٔ اعانه بر برِّ، آموزش و فراگیری قرآن از روشن‌ترین نمونه‌های نیکی است؛ ازاین‌رو، یاری رساندن به فرزندان در راه یادگیری قرآن، ذیل عنوان اعانه بر خیر، دارای رجحان استحبابی خواهد بود. همچنین با توجه به قاعدهٔ «تأسیس سنت‌های نیک»، آموزش قرآن در شمار سنت‌های نیکو قرار دارد و تلاش والدین دراین‌باره، از رجحان مطلق برخوردار است و جایی که نیاز عمومی به حد ضرورت می‌رسد، این امر به مرحلهٔ ضرورت شرعی نزدیک می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۷، ج۳، ص۲٦۹).

اما اساساً می‌توان با توجه به جایگاه ممتاز قرآن در ساحت‌های مختلف تربیت به‌ویژه تربیت اعتقادی، به لزوم تعلیم قرآن به‌منظور «وقایهٔ» الزامی حکم کرد. وقتی قرآن مصداق بارز هدایت

باشد، چگونه می‌توان به استحباب تعلیم آن به کودک بسنده کرد؟ به‌ویژه آنکه مراد از تعلیم قرآن حفظ آن یا تعلیم همهٔ آیات و مانند آن نیست تا باعث تکلف والدین و فرزندان شود؛ بلکه مراد آشنا کردن و تعلیم برخی سور و برخی مفاهیم مؤثرتر است که دراین‌صورت امتناع ناشی از عمد از این مقدار مقدور و اثربخش، معنایی جز مسامحه در امر قرآن یا حتی عناد دربرابر آن نخواهد داشت.

رفتار تربیتی «تعلیم قرآن» با همهٔ شاخص‌های مصلحت مطابقت دارد؛ زیرا هم با شرع مطابقت دارد، هم به‌دلیل ارتباط مستقیم با کلام وحی انتفاع از آن برای تربیت اعتقادی، اسهل و اقرب خواهد بود و این منفعت جنبهٔ نوعی هم دارد؛ زیرا اثر نور و هدایت به‌سوی ذات ربوبی و اعتقاد به آن، شامل همهٔ آحاد بشر است و همین امر باعث می‌شود تعلیم قرآن متعلَق ضرورت عقلی و شرعی قرار بگیرد.

٤- استفاده از سنت معصومان﴿ع﴾

لازم است برای تربیت اعتقادی فرزندان، آنان را با مأثورات معصومان﴿ع﴾ آشنا ساخت. آنچه مسلم است جایگاه تفسیری و تبیینی قول و فعل و تقریر معصوم﴿ع﴾ دربرابر آیات شریف قرآن و اثر ممتاز تربیتی آن‌ها بر نفوس بشری است و درواقع اهتمام به «سنت» مشتمل بر مصلحت ملزمه است و مربیان تربیتی به‌ویژه والدین مکلف‌اند از این منبع بی‌مانند برای اصلاح نفوس و هدایت و تربیت استفاده کنند. آنچه می‌تواند دلیل شرعیِ لزوم تبعیت از وجود ممتاز معصوم﴿ع﴾ باشد، آیهٔ اسوهٔ حسنه بودن نبی مکرم اسلام﴿ص﴾ است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيراً» (احزاب/٢١)؛ یعنی قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا سرمشقی نیکوست: برای آن کس که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند.

علامه طباطبائی واژهٔ «أُسوة» را به‌معنای الگو قرار دادن و پیروی کردن و تعبیر «فِی رَسُولِ اللَّه» را به‌معنای الگو بودن رسول خدا﴿ص﴾ است. اسوه بودن پیامبر﴿ص﴾ به‌معنای پیروی از ایشان است. آیه فرموده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»؛ یعنی قطعاً برای شما در

[روش و رفتار] پیامبر خدا، الگویی نیکو وجود دارد؛ این تعبیر حاکی از ثبات و دوام این وظیفه در گذشته و آینده است (طباطبایی، ۱۳۷٤، ج١٦، ص٤٣٢). علامه با استناد به تفسیر *کشّاف* ادامه می‌دهند اگر کسی این پرسش را مطرح کند که معنای دقیق آیهٔ «لَقَدْ كانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» چیست؟ در پاسخ می‌توان دو احتمال را مطرح کرد و درنهایت نتیجه گرفت که تمام وجود مقام عصمت حضرت رسولﷺ الگو و ملاک صحت رفتار مکلف است؛ اعم‌از قول و غیر قول ایشان (طباطبایی، ۱۳۷٤، ج١٦، ص٤٣٢). برخی از محققان معتقدند در علم آموزی باید ابتدا به شناخت کتاب الهی پرداخت و سپس به سنت رسول روی آورد و این علوم مقدمهٔ نیل به مطلوب اصلی است (غزالی، ١٤١٢ق،ج١، ٦٧).

در روایات احیای امر اهل بیت ﷺ تعابیر متعددی وجود دارد: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْداً أَحْيَا أَمْرَنَا»[1] (کلینی، ١٤٠٧ق، ج٢، ص١٧٥ و ١٧٦)؛ «خَيْرُ النَّاسِ بَعْدَنَا مَنْ ذَاكَرَ بِأَمْرِنَا وَ دَعَا إِلَى ذِكْرِنَا»[2] (حر عاملی، ١٤١٨ق، ج١٦، ص٣٤٨) و مانند آن. به دلالت بیّن و آشکار مطلوبیت فراوان نشر و برپایی امر معصومانﷺ را که عبارت از تمامی مصادیق قول و فعل و تقریر ایشان است، می‌رساند و اعم از آنکه تعلیم این معانی عالی‌مرتبه به فرزندان واجب باشد یا مستحب، اقدامات تربیتی از این قبیل، شامل مصلحت ملزمه، و مشمول شاخص مصلحت است و اهمال و سرپیچی از این فرمایش انسان‌ساز فاقد شاخص مصلحت است و می‌تواند فقدان صلاحیت حضانت و تربیت فرزندان را در والدین برساند.

---

١. عَنْهُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ خَيْثَمَةَ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى أَبِي جَعْفَرٍ ع أُوَدِّعُهُ فَقَالَ يَا خَيْثَمَةُ أَبْلِغْ مَنْ تَرَى مِنْ مَوَالِينَا السَّلَامَ وَ أَوْصِهِمْ بِتَقْوَى اللَّهِ الْعَظِيمِ وَ أَنْ يَعُودَ غَنِيُّهُمْ عَلَى فَقِيرِهِمْ وَ قَوِيُّهُمْ عَلَى ضَعِيفِهِمْ وَ أَنْ يَشْهَدَ حَيُّهُمْ جِنَازَةَ مَيِّتِهِمْ وَ أَنْ يَتَلَاقَوْا فِي بُيُوتِهِمْ فَإِنَّ لُقِيَّا بَعْضِهِمْ بَعْضاً حَيَاةٌ لِأَمْرِنَا رَحِمَ اللَّهُ عَبْداً أَحْيَا أَمْرَنَا يَا خَيْثَمَةُ أَبْلِغْ مَوَالِينَا أَنَّا لَا نُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً إِلَّا بِعَمَلٍ وَ أَنَّهُمْ لَنْ يَنَالُوا وَلَايَتَنَا إِلَّا بِالْوَرَعِ وَ أَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ حَسْرَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ وَصَفَ عَدْلًا ثُمَّ خَالَفَهُ إِلَى غَيْرِهِ.

٢. الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ الطُّوسِيُّ فِي مَجَالِسِهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَمَّادٍ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ مُعَتِّبٍ مَوْلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ لِدَاوُدَ بْنِ سِرْحَانَ يَا دَاوُدُ أَبْلِغْ مَوَالِيَّ عَنِّي السَّلَامَ وَ أَنِّي أَقُولُ: رَحِمَ اللَّهُ عَبْداً اجْتَمَعَ مَعَ آخَرَ فَتَذَاكَرَا أَمْرَنَا فَإِنَّ ثَالِثَهُمَا مَلَكٌ يَسْتَغْفِرُ لَهُمَا وَ مَا اجْتَمَعَ اثْنَانِ عَلَى ذِكْرِنَا إِلَّا بَاهَى اللَّهُ تَعَالَى بِهِمَا الْمَلَائِكَةَ فَإِنِ اجْتَمَعْتُمْ فَاشْتَغِلُوا بِالذِّكْرِ فَإِنَّ فِي اجْتِمَاعِكُمْ وَ مُذَاكَرَتِكُمْ إِحْيَاءَنَا وَ خَيْرُ النَّاسِ بَعْدَنَا مَنْ ذَاكَرَ بِأَمْرِنَا وَ دَعَا إِلَى ذِكْرِنَا.

در برخی روایات راه احیاء امر اهل بیت﵈ تعلیم و تعلم علوم ایشان معرفی شده است[1] (ابن بابویه، ۱٤۰۳ق، ص۱۸۰). مسلماً متعلق علوم اهل بیت﵈ همهٔ دانش‌هایی است که از قول و فعل و تقریر اهل بیت﵈ حاصل می‌شود. والدین برای اقدام خودشان به موضوع احیاء امر اهل بیت﵈ و نیز برای تجهیز فرزندان دراین‌زمینه، لازم است ابتدا خودشان برای یادگیری این علوم اقدام کنند و سپس به تعلیم فرزندان بپردازند. در روایتی از امام صادق﵇ آمده است وقتی آیهٔ وقایه نازل شد، مردم از رسول گرامی اسلام پرسیدند چگونه خودمان و اهلمان را از آتش دور کنیم؟ ایشان فرمود: خودتان به خیر عمل کنید و خیر را به اهلتان تذکر دهید (ابن حیون، ، ج۱، ص۸۲). بدین ترتیب مطابق فرمایش ایشان والدین الگوی عملی تعالیم خود به اهل و فرزندان هستند و این، یعنی تجهیز و آمادگی نخستین والدین شرط لازم مقولهٔ تعلیم است و در موضوع تربیت اعتقادی نیز داشتن دانش کافی از جهت ابزار و روش و مفاهیم مقدمهٔ واجب در ولایت بر فرزندان خواهد بود. در بیان دیگری این مطلب صراحت بیشتری دارد؛ چراکه امیرمؤمنان علی﵇ در تفسیر آیهٔ وقایه می‌فرماید خیر را به خودتان و اهلتان تعلیم دهید و اهلتان را در این جهت تأدیب و (تربیت) کنید (متقی هندی، ۱٤۰۱ق، ج۲، ص۵۳۹).

یکی از صاحب‌نظران هم در این زمینه معتقد است ازآنجاکه بدون شناخت دقیق ارزش‌ها و آگاهی از نمودهای آن‌ها در هر عصر و زمان، تربیت و ادب‌آموزی ممکن نیست، پدران باید همواره در مسیر یادگیری و بهره‌مندی از مشاوره‌های تربیتی قرار گیرند تا ضمن ارتقاء سطح شناخت و آگاهی خود، در عرصهٔ عمل نیز مهارت‌های لازم را برای تربیت مؤثر فرزندان کسب کنند (وزیری، ۱۳۸۷، ص۲۰٤). از اینجاست که به نکتهٔ مهم «ضرورت آموزش عمومی» و نیز «ضرورت کسب صلاحیت‌های معارفی» در والدین می‌رسیم و اینکه نباید در مواجهه با مقولهٔ تربیت اعتقادی فرزندان و نیز تعلیم قرآن و سنت به آموزش رسمی و به کارگیری معلمان و

---

۱. حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عُبْدُوسٍ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ قُتَيْبَةَ النَّيْسَابُورِيُّ عَنْ حَمْدَانَ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ صَالِحٍ الْهَرَوِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا ع يَقُولُ رَحِمَ اللَّهُ عَبْداً أَحْيَا أَمْرَنَا فَقُلْتُ لَهُ فَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ قَالَ يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا.

مربیان متخصص در این عرصه بسنده کرد. قرار گرفتن در جایگاه والای والدگری و توجه به حقوق و تکالیف والد ـ فرزندی نیازمند آن است که هریک از والدین، دانش دینی خود را تقویت کنند و انواع فرافکنی‌ها و واسپاری‌ها به مراکز گوناگون آموزشی را کنار بگذارند؛ چراکه دراین‌صورت از همان اوان دوران طفولیت فرزندان در فضای ایمن و سلامت خانواده،تعلیم کلام وحی و معارف اهل بیت‌علیهم‌السلام متناسب با قدرت هریک از فرزندان انجام خواهد شد و هیچ‌یک از فرصت‌های آموزش‌های اعتقادی فوت نخواهد شد. ضمن آنکه بنا به دلالت مطابقی روایت مذکور همین تعلیم و تعلم علوم اهل بیت‌علیهم‌السلام به احیاء امر ایشان می‌انجامد و استمراربخشی به تعلیم و تعلم معارف اهل بیت‌علیهم‌السلام باعث ترویج معارف ایشان شده، و ترویج معارف ایشان همان «احیاء علوم و معارف حقه» خواهد بود که مکرر به آن توصیه شده است.

تحلیل روایات تعلیم سنت به فرزندان

مطالعهٔ روایات دو نکتهٔ کاربردی مهم را درزمینهٔ تعلیم سنت معصوم‌علیه‌السلام و به‌ویژه کلام گهربار ایشان یادآور می‌شود:

الف. لزوم انسباق و سرعت جستن در تعلیم معارف به فرزندان

نکتهٔ نخست موضوع «فوریت داشتن اقدام به تعلیم حدیث به فرزندان» است. امام صادق‌علیه‌السلام می‌فرماید: با سرعت به فرزندانتان حدیث بیاموزید، قبل‌از آنکه مرجئه آن‌ها را آموزش دهند (کلینی، ۱٤۰۷ق، ج٦، ص٤٧، ح٥). مرجئه منکر ولایت امیرمؤمنان علی‌علیه‌السلام بودند و اعتقادات باطلی داشتند. مسلماً مرجئه بودن در اینجا خصوصیت ندارد و همهٔ مصادیق اعتقادات باطل مدّ نظر امام‌علیه‌السلام است؛ اما آیا می‌توان زمان معینی را برای مداخلهٔ مرجئه و امثال آن‌ها در نظر گرفت تا والدین پیش‌از آن زمان، فرزندان را به کمک احادیث نورانی امام‌علیه‌السلام تجهیز کنند و دربرابر تأثیر افکار باطل مصونیت ایجاد کنند. قاعدتاً نمی‌توان سنّ مشخصی را برای این کار در نظر گرفت. اقدامات متنوع تبلیغی و فرهنگی مرجئه و امثال آن‌ها می‌تواند تأثیرات گسترده و کنترل‌ناپذیری را حتی از همان آغاز تولد ایجاد کند. درنتیجه می‌توان گفت مدلول «بادروا اولادکم» در حدیث، به زمان خاصی برنمی‌گردد که فوریت انجام آن را ایجاب کند، بلکه از نخستین لحظاتی که پدر و مادر متوجه توان فهم و ادراک فرزندانشان می‌شوند، باید در همان

حد و در قالب‌های مختلف تعلیم و تلقین الفاظ توحیدی و انتقال معانی سازندهٔ «حبّ پیامبر اسلامﷺ و امامان معصوم‌علیهم‌السلام»، مفاهیم حق را به فرزندان تعلیم دهند. مسلماً چنانچه این تعالیم ازطریق الفاظ پیامبرﷺ و ائمه‌علیهم‌السلام باشد، اثربخش‌تر و نورانی‌تر است و با ادراکات فطری فرزندان هم بیشتر همخوانی دارد.

ب. تأثیر ملاک اقتضائات زمان و مکان

نکتهٔ دوم دربارهٔ «ملاک نیاز متعلم و اقتضائات زمان و مکان» است؛ برای نمونه، والدین با توجه به شرایط اعتقادی و فرهنگی زمان و مکان زندگانی فرزندان و شبهاتی که ممکن است در آیندهٔ نزدیک، به سرکوب اعتقادات فطری و نسلی وی بینجامد، از ابتدا بینش‌ها و عناوین گرایش‌های ناب اسلامی را از منابع زلال وحی و سنت گزینش و در اختیار فرزند قرار دهند. جایگاه حکومت اسلامی و موضوع اصیل ولایت‌مداری در طول مباحث اعتقادی نبوت و امامت و تعبدپذیری درخصوص ارزش‌ها در طول مباحث توحید و معاد مفاهیمی هستند که انتقال آن‌ها به فرزندان تکلیف قطعی والدین است. امیرمؤمنان‌علیه‌السلام می‌فرماید: به فرزندان خود از علوم ما آنچه را خداوند از طریق آن، به ایشان نفع می‌رساند، بیاموزانید تا آراء مرجئه بر آن‌ها غلبه نکند (حر عاملی، ۱٤۱۸ق، ج۲۱، ص٤۷۸، ح۵).

درواقع ملاک آموزش «منفعت و نیاز متعلم و فرزند» است و مربی باید معارف اهل بیت‌علیهم‌السلام را براساس نیاز و توان فهم کودک به وی بیاموزد تا او بتواند به‌خوبی افکار باطل زمان خود را بشناسد و تحت‌تأثیر آن قرار نگیرد. تربیت اعتقادی فرزندان با شاخص‌های مصلحت مطابقت دارد؛ زیرا استفاده از سنت امامان معصوم‌علیهم‌السلام، نه‌تنها مطابق شرع و منصوص در ادلهٔ شرعی است، بلکه برای استحکام پایه‌های اعتقادی فرزند بسیار مفید است؛ زیرا آشنایی با سنت معصومان‌علیهم‌السلام از اوان طفولیت به شکل‌گیری ارتکازات توحیدی و تمثل «عبودیت» در بینش و گرایش و رفتار در مرحلهٔ بلوغ و رشد می‌انجامد و این انتفاع شامل حال عموم جامعهٔ مسلمانان از افراد صغیر تا بالغ می‌شود؛ چراکه تأثیرپذیری از الگوی عملی موجود در ذوات معصوم‌علیهم‌السلام اختصاص به گروه خاصی ندارد و فطرت توحیدی همهٔ کودکان و نونهالان استعداد نقش‌پذیری

از حقیقت نورانی و هدایتگر معصومان﴿ع﴾ را دارد و بدین‌ترتیب شاخص نوعی بودن مصلحت تأمین می‌شود. در شاخص نوعی بودن گفته می‌شود یکی از علامت‌های وجود مصلحت در رفتار والدین این است که آن رفتار در الگوی رفتاری عموم مسلمانان جاری باشد و در اینجا گفته می‌شود تعلیم معارف اهل بیت ﴿ع﴾ چنین است. همچنین اتصال فطرت و تعقل فرزند به رهنمودهای قولی و فعلی معصومان﴿ع﴾ ضرورت و اولویت تعیینی هم دارد و بدیل بشری برای رهنمودهای معصومان ﴿ع﴾ نمی‌توان فرض کرد. منظور این است که بنابر یک اولویت تعیینی فطرت فرزند باید متصل به الگوی قولی و فعلی معصومان ﴿ع﴾ باشد و الگوهای رایج عرفی و بشری هیچ اولویت و جایگزینی برای الگوی معصومان ﴿ع﴾ ندارند.

یافته‌های پژوهش

۱. تربیت اعتقادی فرایندی است که طی آن، اعتقادات در نهاد متربّی شکل می‌گیرد و مربی مجموعه‌ای از اقدامات را انجام می‌دهد تا نظام باورهای فرد شکل گیرد و ذهن او قانع شود و در او پذیرش قلبی همراه با تعهد درونی ایجاد شود. براین‌اساس، «تربیت اعتقادی» شامل مفاهیمی مانند «آموزش عقاید» و «ایجاد باور» است و ازنظر محتوایی با «تربیت عبادی» و «تربیت اخلاقی» متفاوت است. درحقیقت، تمرکز تربیت اعتقادی بر شکل‌دادن بینش دینی و ساختار باورهای متربّی است؛ حال آنکه «تربیت عبادی» به تقویت روحیهٔ بندگی و اطاعت در مناسک و عبادات و احکام الهی می‌پردازد و «تربیت اخلاقی» به رشد فضایل اخلاقی و آداب رفتاری فرد توجه دارد.

۲. اقدام به تربیت اعتقادی فرزندان در حیطهٔ ولایت پدر بر فرزندان است و درنتیجه پدر می‌تواند با توجه به سلطه و ولایتی که دارد، برای تربیت اعتقادی فرزند خود تدابیری بیندیشد. این در حالی است که ولیّ قهری موظف است در تمامی اقدامات و تصرفات خود مصالح ملزمهٔ مولی علیه خود را تأمین کند.

۳. شرط مصلحت برای نفوذ تصرفات ولیّ قهری ناشی از آن است که اساساً مقرراتی که دربارهٔ حقوق اطفال و تکالیف ولیّ ایشان (ازقبیل وجوب نفقه، ولایت بر اموال اطفال، ولایت

بر نکاح و ولایت بر تربیت و تعلیم و سایر اقسام ولایت قهری) است، به‌منظور تأمین مصالح اطفال و صغار تشریع شده است؛ تأمین مصالحی که به رفع نیازهای اطفال در حیات جسمانی و معنوی‌شان می‌انجامد.

۴. شاخص‌ها مجموعه‌ای از آمارها و نشانگرهای کمی و کیفی هستند که وضعیت عوامل و مؤلفه‌ها و اجزای نظام را درخصوص محیط، در سطوح خرد و کلان و به‌صورت دقیق و شفاف و میان‌ذهنی اندازه‌گیری و بررسی می‌کنند تا بتوان برمبنای آن‌ها ارزشیابی و قضاوت کرد. شاخص‌های مصلحت هم عناصر احصایی از منابع فقهی هستند تا مطابقت عملکرد ولیّ قهری با مصلحت مدّ نظر شارع را تعیین کنند.

۵. شاخص‌های مصلحت عبارت‌اند از: مطابقت داشتن مصلحت مذکور با شرع، منفعت داشتن، نوعی بودن مصلحت، ضرورت و اولویت تعیینی داشتن.

۶. رفتارهای لازم برای تربیت اعتقادی فرزندان عبارت از اثبات صانع، دلالت به توحید، تعلیم قرآن، آشنایی دادن با سنت معصوم علیهم‌السلام. همهٔ این رفتارها با شاخص‌های مصلحت مطابقت دارند.

۷. برای اثبات صانع، «مفروض گرفتن وجود خداوند متعال» و استفاده از «ادلهٔ دارای دلالت بیّن و بدیهی و قریب به ذهن و توانایی» مطرح است.

۸. در دلالت به توحید، ارجاع ذهنیت فرزند به مظاهر خلقت و پدیده‌های عالم هستی مقدم بر ارائهٔ براهین فلسفی است.

۹. تعلیم قرآن افزون‌بر نقش «وقایه‌ای» که بر آن مترتب است، به تربیت اعتقادی از مبدء تا معاد می‌انجامد.

۱۰. با توجه به نقش تبیینی «سنت»، بهره جستن از مفاهیم مشتمل بر قول و فعل و تقریر معصوم علیهم‌السلام در امر تربیت اعتقادی ضرورت تعیینی دارد.

منابع

آدمیت، حسین؛ خالق‌خواه، علی؛ زارعی زاویه، مریم؛ قدیمی، سمیه (۱۵ آذر ۱۳۹٤). بررسی مبانی هوش معنوی و تحلیل نقش آن در تربیت دینی، *کنفرانس ملی آموزش و توسعه منابع انسانی*.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱٤۰۳ق). *معانی الأخبار*. قم: دفتر انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزهٔ علمیهٔ قم.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱٤۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزهٔ علمیهٔ قم.
ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۳۸۵ق). *دعائم الإسلام*. قم: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.
ابن فارس، احمد بن فارس (۱٤۰٤ق). *معجم مقاییس اللغهٔ*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزهٔ علمیهٔ قم.
ابن منظور، محمد بن مکرم (۱٤۱٤ق). *لسان العرب*. بیروت: دار الفکر للطباعهٔ والنشر والتوزیع؛ دار صادر.
اعرافی، علیرضا (۱۳۹۷). *فقه تربیتی، تعلیم و تعلم قرآن و حدیث* (سید عنایت‌الله کاظمی، تحقیق و نگارش). قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
اعرافی، علیرضا (۱۳۹۸). فقه تربیتی (جواد ابراهیمی، تحقیق و نگارش). قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
اعرافی، علیرضا؛ موسوی، نقی (۱۳۹۲). تربیت اعتقادی فرزندان ازمنظر فقه. *فقه، کاوشی نو در فقه اسلامی*، ۲۰ (۲)، ص٤۸-۷۰.
امامی، حسن (۱۳۷٦). *حقوق مدنی*. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
انصاری شیرازی، قدرت الله (۱۳۹۲). *احکام و حقوق کودکان در اسلام*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام .
انصاری شیرازی، قدرت‌الله و پژوهشگران مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام (۱٤۲۹ق). *موسوعهٔ أحکام الأطفال وأدلتها*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام .
بحرالعلوم، محمد بن محمد تقی (۱٤۰۳ ه ق). *بلغهٔ الفقیه*. تهران: منشورات مکتبه الصادق علیه‌السلام.
حر عاملی، محمد بن حسن (۱٤۱۸ق). *تفصیل وسائل الشیعهٔ إلی تحصیل مسائل الشریعهٔ*. قم: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.
خمینی، روح‌اللّه (بی‌تا). *تحریر الوسیلهٔ*. قم: دار العلم.
خوئی، ابوالقاسم (۱٤۱۸ق). *موسوعهٔ الإمام الخوئی*. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی (ر ه).
داودی، محمد (۱۳۸۷). *سیرهٔ تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و اهل بیت علیهم‌السلام، جلد دوم: تربیت دینی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱٤۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. لبنان، سوریه: دار العلم، دار الشامیهٔ.
شرف‌الدین، عبدالحسین (۱۳۸۲). *النص والإجتهاد*. تهران: اسوه.
شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۸۷). *نهج البلاغه*. قم: الهادی.
شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱٤۱۳ق). *مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام*. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیهٔ.
صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد (۱٤۱٤ق). *المحیط فی اللغهٔ*. بیروت: عالم الکتاب.
صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر (۱٤۰٤ق). *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام*. بیروت: دار التراث العربی.
طاهری، حبیب الله (۱۳۷۵). *حقوق مدنی ۱و۲* . قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.
طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷٤). *تفسیر المیزان* (محمد باقر موسوی همدانی، مترجم). قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.

طباطبائی کربلائی، علی بن محمد علی (١٤١٨ق). *ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل*. قم: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.
عراقی، ضیاءالدین (١٣٨٨). *الإجتهاد والتقلید* (تقریرات ضیاءالدین نجفی). قم: نوید اسلام.
علامه حلی، حسن بن یوسف (١٤١٣ق). *قواعد الأحکام فی معرفهٔ الحلال والحرام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.
علامه حلی، حسن بن یوسف (١٤٢٠ق). *تحریر الأحکام الشرعیهٔ علی مذهب الإمامیهٔ*. قم: مؤسسه امام صادق علیه‌السلام.
عمید، حسن (١٣٧٢). *فرهنگ عمید*. تهران: امیرکبیر.
غزالی، محمد بن محمد (١٤١٢).*احیاء علوم الدین*. بیروت: دار الکتاب العربی.
فخرالمحققین، محمد بن حسن (١٣٨٧ق). *إیضاح الفوائد فی شرح إشکالات القواعد*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
فراستخواه، مقصود (١٣٩٥). *شاخص‌های آموزش عالی*. تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
قدرتی قره قشلاقی، مهناز؛ مهریزی، مهدی (١٣٨٩). «شاخص‌های دینداری. *علوم حدیث*». (٥٧)، ص٩٣– ١١٨.
قرشی بنابی، علی اکبر (١٤١٢ق).*قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب الإسلامیهٔ.
کاتوزیان، ناصر (١٣٧٥). *دورهٔ مقدماتی حقوق مدنی خانواده*. تهران: مؤسسه نشر یلدا.
کلینی، محمد بن یعقوب (١٤٠٧ق).*الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیهٔ.
گروه مشاوران یونسکو (١٣٨٥). *فرایند برنامه‌ریزی آموزشی* (فریده مشایخ، مترجم). تهران: مدرسه.
متقی، علی بن حسام‌الدین (١٤٠١ق). *کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال*. بی‌جا: مؤسسهٔ الرساله.
مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی(١٤٠٣ق). *بحار الأنوار الجامعهٔ لدرر أخبار الأئمهٔ الأطهار* علیهم‌السلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
محمدی ری شهری، محمد (١٣٧٧). *میزان الحکمهٔ*. قم: دارالحدیث.
مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (١٤١٤ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر للطباعه والنشر والتوزیع.
مصطفوی، حسن (١٤٠٢ق). *التحقیق فی کلمات القرآن*. تهران: مرکز الکتاب للترجمه والنشر.
موسوی، سید نقی؛ نادعلی، یاسر (١٤٠١ش). بازخوانی قلمرو ولایت مادر در فقه اسلامی، *دوفصلنامه علمی فقه و حقوق خانواده*، ٢٧ (٧٧)، ص٢٧٥–٢٨٩.
نوری، حسین بن محمدتقی (١٤٠٨ق). *مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل*. قم: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.
نیکزاد، عباس (١٣٨٥). «جایگاه مصلحت در بستر قانونگذاری حکومت». *مطالعات راهبردی زنان*، ٣٣، ص١٣٠–١٦١.
وزیری، مجید (١٣٨٧). *حقوق متقابل کودک و ولی در اسلام و موارد تطبیقی آن*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
یزدی، محمد کاظم بن عبدالعظیم (١٤٠٩ق). *العروهٔ الوثقی فیما تعم به البلوی*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.